

ЕВОЛЮЦІЯ ПЕДАГОГІЧНОГО ПРОЦЕСУ В СИСТЕМІ УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ (XIX – ПОЧАТКУ XX ст.)

У статті простежується еволюція педагогічного процесу в українських університетах в XIX – на початку XX ст., аналізуються основні форми та методи університетського викладання.

Ключові слова: університетська педагогічна освіта, навчання, лекції, навчальні програми, професори, викладачі.

Вивчення історико-педагогічної літератури, монографічних праць, архівних матеріалів свідчить про те, що одним із напрямів трансформаційних змін у фундаментальній та загальнопедагогічній підготовці вчителів, яку здійснювали класичні університети України протягом XIX – початку XX ст., була еволюція змісту, форм і методів педагогічного процесу у системі вітчизняної університетської освіти.

Зміст університетської педагогічної освіти, її структура, форми, методи і засоби навчання студентів, управління навчальним процесом були обумовлені конкретними суспільно-історичними умовами та характером завдань, які стояли перед університетами України на окремих етапах їх розвитку. Класичні університети Східної та Західної України відрізнялись між собою змістом навчальних курсів, структурою та компонентами загально-педагогічної підготовки студентів. Зміст університетської педагогічної освіти визначався у першу чергу навчальними програмами та планами, які розроблялися факультетами і затверджувались вченими радами університетів. Типовий університетський навчальний план містив такі структурні компоненти: 1) обов'язкові предмети; 2) спеціальні курси; 3) практичні заняття; 4) предмети, що рекомендуються; 5) загальна кількість годин по обов'язковим та рекомендованим предметам [44, с.3-4].

Наприклад, на засіданні юридичного факультету Харківського університету (3 червня 1806 р.), було прийнято рішення про поділ дисциплін, які вивчають студенти, на дві групи: 1) підготовчі і допоміжні; 2) виключно факультетські предмети [50, с.12].

Якщо підготовчі і допоміжні предмети стосувалися всього університету, то фахові дисципліни з відповідних спеціальностей були прерогативою лише факультетів. Наприклад, декани факультетів Харківського університету дотримувалися тієї точки зору, що педагогіку потрібно викладати лише тим студентам, які готують себе до професійних обов'язків вчителя [50, с.12].

Архівні матеріали вказують на те, що до прийняття університетського статуту 1863 року студенти історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира змушені були ґрунтовно вивчати «всі, без винятку предмети, які викладались на факультеті протягом чотирьох років навчання. У результаті

значного завантаження лекціями, кількість яких нерідко складала 6-7 на день, у студентів практично не залишалось часу для самостійних занять» [9, арк.5].

Після поділу у 1863 р. історико-філологічного факультету на три відділення (класична філологія, слов'янська філологія, історичне) у викладанні предметів на факультеті відбулись трансформаційні зміни. Так, всі предмети, які викладались на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира, було поділено на дві групи: 1) загальні предмети, які вивчали студенти 1 і 2 курсів; 2) спеціальні предмети для кожного з трьох відділень, які викладались для студентів 3 і 4 курсів. Спеціальні предмети, у свою чергу, поділились на головні та допоміжні. Наприклад, логіка, психологія та історія філософії по відділенню класичної філології спочатку було віднесено до допоміжних дисциплін, а педагогіка взагалі була відсутня в переліку факультетських предметів [9, арк.5. Проте наприкінці 60-х років XIX ст., рішенням вченої ради університету св. Володимира їх було віднесено до загальнообов'язкових факультетських предметів. Навчальний план загально-педагогічної підготовки на історико-філологічному факультеті Київського університету у 1869/70 н.р. мав структуру [6, арк.10], яка включала посилену психолого-педагогічну підготовку студентів і засвідчувала її науково обґрунтований характер й тісний зв'язок із вивченням філософії, історії філософії, логіки.

Аналіз історико-педагогічних джерел і наукових публікацій свідчить про значну питому вагу філософських дисциплін у педагогічному процесі класичних університетів України. Зокрема, філософія в університеті св. Володимира «викладалася у великому обсязі» [48, с.113]. До її складу входили логіка, дослідна та прикладна психологія, моральна філософія в поєднанні з природним правом та історія філософії. Для вивчення навчальними планами університетів відводилось від 5 до 10 годин на тиждень. Вивчення філософських дисциплін, особливо логіки та історії філософії, було обов'язковим для всіх студентів університету. У цілому навчальний процес в університеті, як і в інших класичних університетах України в імперську добу, мав яскраво виражене філософське спрямування. Дореволюційні дослідники вказують на те, що навіть у лекціях з хімії професора університету св. Володимира С. Зеновича переважав «напрямок більш метафізичний, ніж дослідницький» [48, с.195-196]. У Київському та Харківському університетах блок філософських дисциплін був сильнішим у порівнянні з Новоросійським університетом, де викладали переважно давньогрецьку та західноєвропейську історію філософії [33, с.306].

Відомо, що у 1850 році міністерство народної освіти прийняло рішення про закриття кафедр філософії та заборонило викладання філософських дисциплін у всіх університетах Росії, в тому числі і в Київському. Освітнє відомство дало доручення читати скорочений курс філософії професорам богослов'я. Такі заходи було прийнято тому, що царський уряд саме з розвитком філософських течій пов'язував розгортання революційного руху у Європі [24].

Зазначимо, що у другій половині XIX ст. філософську домінанту педагогічного процесу в класичних університетах України було відновлено. У доповідній записці професора В. Модестова, направленої у (1874 р.) Раді університету св. Володимира професором В. Модестовим, підкреслювалось, що випускник університету не тільки повинен отримати ґрунтовну підготовку до «спеціальної діяльності», в тому числі і педагогічної, але і неодмінно уособлювати риси «справжнього представника гуманної освіти». На його думку, важливо не тільки висувати високі наукові вимоги до діяльності історико-філологічного факультету університету, але й зберегти його освітньо-педагогічний напрямок [9, арк.15-16].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. всі університетські предмети згідно навчальних планів було поділено на обов'язкові та рекомендовані. Обов'язкові дисципліни повинні були бути прослухані студентом. Рекомендовані ж предмети вважались корисними для студента з врахуванням його «подальшого наукового розвитку», проте вони не вважались обов'язковими для студентів. Крім загальних курсів, студентам пропонувалися також спеціальні курси, присвячені «детальному викладу певного розділу предмету» [44, с.14-15]. Певна кількість лекцій з цих курсів вважалась обов'язковою для студентів. Незважаючи на деяку модифікацію навчальних програм та планів гуманітарних факультетів Харківського, Київського та Новоросійського університетів, спільною їх рисою була значна питома вага обов'язкових предметів. На початку XX ст. для їх вивчення на історико-філологічному факультеті в університеті св. Володимира було відведено понад 180 годин. Загальна ж кількість годин на вивчення рекомендованих предметів, в тому числі й педагогіку, складала лише 6 годин [18, с.105-110]. Слід зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX ст. до навчальних планів всіх університетів підросійської України педагогіку було віднесено до дисциплін рекомендованих студентам [25, с.13-14].

Зміст, структура навчальних програм і планів, розроблених на факультетах Харківського, Київського та Новоросійського університетів наприкінці XIX ст., передбачали модель майбутніх фахівців, здатних займатися педагогічною діяльністю. Наприклад, перші два роки студенти історико-філологічного факультету Київського університету засвоювали універсальні загальнонаукові знання, потрібні кожному освіченому громадянину і лише витримавши успішно екзамен з основних предметів історико-філологічної освіти, зокрема з логіки та психології, вони мали можливість поступити на один трьох відділень факультету. Для отримання випускного свідоцтва студенти університетів повинні були повністю виконати навчальний план. Ця вимога, зокрема, передбачала «слухання курсів, участь у практичних заняттях та представлення твору на тему, яка була схвалена факультетом» [44, с.25].

Крім цього, випускник університету повинен був скласти обов'язкові «напівкурсові» (семестрові) іспити із загально-факультетських і фахових предметів одного з відділень факультету [44, с.25]. Авторитетні дослідники зазначеної історико-педагогічної

проблеми вказують на те, що навчальні плани виконувались університетами повністю, без будь-яких відхилень, а «повні курси наук вичитувалися неухильно» [21, с.36].

Вивчення архівних матеріалів свідчить, що цінний і до того ж маловідомий навчально-методичний досвід організації педагогічного процесу накопичили у XIX ст. Харківський університет та створений при ньому педагогічний інститут. Професори і викладачі цих закладів з перших років їх існування надавали теоретичній розробці проблеми спеціальної педагогічної підготовки студентів і пошукам шляхів її здійснення принципово важливого значення. Як відомо, за статутами 1804 і 1835 рр. Харківський університет і педагогічний інститут мали одну спільну мету – підготувати учителів для середньої і викладачів для вищої школи. Поряд із цим, педінститут згідно з доповненнями до статуту 1804 р. («План та правила навчання і викладання в педагогічному інституті», які склав директор інституту професор Х. Роммель, 1811р.) і до статуту 1835 р. («Проект педагогічного інституту», що склав ректор університету професор І. Кронеберг, 1834-1835 рр.) покликаний був давати майбутнім учителям поглиблену педагогічну підготовку. Слід зазначити, що у своєму навчальному процесі педінститут сконцентрував усі форми роботи, на підвищення якості педагогічної підготовки студентів. Потрібно враховувати і те, що ця підготовка здійснювалась у єдиному комплексі, а студенти яких навчали одні і ті ж професори та викладачі, у більшості своїй були одночасно й студентами університету і слухачами педінституту. Спеціальна педагогічна підготовка студентів у Харківському університеті та педінституті передбачала наступні форми:

1) вивчення предметів педагогічного циклу – спеціальних методик (з 1805 р.), загальної педагогіки (з 1807 р.), теорії і методики навчання (1811 р.), дидактики, теорії виховання і історії педагогіки (з 1834 р.); в 1805 – 1834 рр. на ці предмети відводилося по 1–3 години, з 1835 – по 2–4 години, а з 1850 р., коли була утворена кафедра педагогіки, по 3–4 години на тиждень;

2) активну педагогічну практику на базі повітових училищ і гімназій протягом 3-4 тижнів (з 1808 р.);

3) участь в роботі педагогічних семінарів в (з 1812 р.);

4) написання конкурсних навчально-методичних робіт на педагогічні теми [39, с.297].

Архівні матеріали свідчать про те, що професори Харківського університету наставляли майбутніх фахівців вищої «майстерності викладати науки зрозумілим і систематичним чином», умінню інших навчати наукам і «давати настанови», досягаючи цього шляхом вироблення у кожного студента індивідуального плану, складеного під керівництвом професора-наставника [11, арк.43-49зв.].

Важливим компонентом університетської педагогічної освіти була активна педагогічна практика, під час якої студенти-кандидати виконували обов'язки помічників професорів, читали лекції на молодших курсах, проводили співбесіди, репетиції, інші

види навчальної діяльності, намагалися «досягти вищого ступеня удосконалення і брати участь у практичній діяльності професорів» [11, арк.48].

Треба зазначити, що поглиблена педагогічна підготовка харківських студентів здійснювалась також шляхом стажування у Московському, Петербурзькому, Віденському університетах, у Дерптському професорському інституті. Отже, вивчення та аналіз педагогічного процесу у Харківському університеті і педінституті свідчить, що протягом першої половини XIX ст. відбувалося поглиблення теорії і практики навчання студентів, активізація їх навчальної діяльності, формування у них інтересу до викладацької роботи у школі та ВНЗ, впровадження у навчання різних засобів, спрямованих на вироблення у студентів необхідних професійно-педагогічних знань, умінь і навичок.

Як свідчить історико-педагогічні дослідження, важливою особливістю змісту університетської педагогічної освіти у Львівському університеті в імперську добу була зорієнтованість навчальних програмних планів факультетів на розширення загальноосвітньої підготовки студентів, насамперед, слухачів філософського факультету, де здійснювалась підготовка майбутніх вчителів для гімназій Східної Галичини. У другій половині XIX ст. відбулось поглиблення та внесення структурних змін до навчальних програм та планів Львівського університету. Зазначені трансформаційні зміни були спрямовані на розширення змісту університетської педагогічної освіти, перерозподіл навчальних курсів між роками навчання та філософських студій [32, с.110]. Еволюція філософської-педагогічної підготовки тут була пов'язана з ім'ям професора К. Твардовського, який у 1895 р. очолював кафедру філософії. Він став засновником Львівсько-Варшавської філософської школи, яка підготувала понад 100 відомих філософів-психологів, педагогів-теоретиків, значну кількість учителів. У першому семестрі 1895/96 навчального року К. Твардовський, зокрема, читав лекції з філософсько-педагогічної проблематики: «Критичний огляд історії розвитку філософії від найдавніших часів до кінця XVIII ст.», «Теорія індукційних досліджень». Значну увагу у викладацькій діяльності він приділяв питанням логіки та психології. Зазначені дисципліни згодом посіли чільне місце у навчальних програмах і планах філософського факультету [17, с.63].

Аналіз архівних документів, дореволюційних і сучасних історико-педагогічних публікацій свідчить про розширення та генезу прогресивних форм й методів навчання студентів в класичних університетах України імперської доби. Незважаючи на те, що в системі вищої педагогічної освіти XIX – початку XX ст. однією з пріоритетних форм навчального процесу залишалась лекція, проте у зміст та структуру університетського викладання було впроваджено нові елементи.

Слід зазначити, що у першій половині XIX ст. було закладено науково-педагогічні, методичні та дидактичні принципи університетських лекцій. Тому не випадково, що дослідники історії універ-

ситетської педагогічної освіти у своїх працях вказували на те, що основна риса навчального процесу в університеті полягає у «вслуховуванні та розумінні лекцій, які читаються» [21, с.165]. На їх думку, лекції протягом всього XIX ст. залишалися «головним і переважаючим способом академічного вивчення науки на відміну від гімназійного, який полягає в засвоєнні підручників». Позитивне значення університетських лекцій полягало у виробленні в студентів пізнавального інтересу до відповідної наукової дисципліни, формуванні у них розумових здібностей, а елементи діалогу, які були присутні у професорських лекціях, сприяли активізації та інтенсифікації навчальної діяльності майбутніх викладачів [21, с.165].

На своєму засіданні, яке відбулося 19 червня 1870 року, Рада Харківського університету, звернула особливу увагу на те, що лекційні курси викладачів є «основним навчальним посібником для слухачів при вивченні ними тих чи інших наук. У лекціях професори і доценти не тільки пропонують у концентрованому вигляді цілу систему науки», але в більшості випадків критичну оцінку різних вчень і всієї літератури з предмету. Таким чином, університетські лекції мають науковий і педагогічний інтерес і є для студентів науково-методичним орієнтиром [8, арк.23зв.]. Члени Ради, враховуючи значення лекційних занять у педагогічному процесі, прийняли рішення про те, щоб «регулярне відвідування лекцій» стало невід'ємним обов'язком студентів. Ними було встановлено наступні правила в університетському викладанні:

- 1) викладачі університету зобов'язані викладати в своїх лекціях навчальний курс у повному обсязі, затвердженим факультетом;
- 2) студенти, які не прослухали лекційний курс і не брали участь у практичних заняттях з відповідного предмету, зобов'язані скласти з дисципліни не тільки усний, але й особливий практичний іспит [8, арк.23зв.].

Протягом всього XIX ст. за читанням лекційних курсів професорів і доцентів російських університетів, в тому числі й українських, здійснювався пильний контроль. Так, відповідно до постанови міністерства народної освіти, від 1824 р., кожен університетський професор для отримання дозволу на викладацьку діяльність повинен був представити попечителю навчального округу детальний конспект лекцій, які він використовував у навчальному процесі [27, с.79]. Розподіл лекцій викладачів університетів по днях і годинах здійснювався на основі «заяв окремих викладачів про запропоновані ним курси» [46, с.48]. Такі рапорти викладачів після розгляду їх Радою університету подавалися на затвердження до міністерства народної освіти. Згідно статуту 1835 р. кількість годин, яка відводилась на читання лекцій кожним викладачем, визначалась переважно Радою університету, але згідно усталеного розпорядження відомства освіти, ординарний професор університету повинен був мати не менше 6 годин лекцій на тиждень [21, с.36].

Слід вказати, що освітнє відомство нерідко робило зауваження на факультетські огляди та розклад лекцій, наполягаючи на за-

міні спеціальних лекційних курсів загальними. Під впливом статуту 1884 р. міністерство освіти тимчасово відмовилось від семестрової системи і орієнтувало університети на розклад лекцій на весь рік [42, с.21]. В основу університетських лекційних курсів було покладено вітчизняні навчальні посібники, курси зарубіжних вчених, а також власні записки викладачів, обсяг яких з окремих предметів досягав 250 аркушів на рік [48, с.190]. Основні питання таких «записок» виносились на курсові екзамени. Попечитель Київського навчального округу барон Ніколаї, аналізуючи стан викладання в російських університетах, зазначав, що у 60-х років XIX ст. найчастіше читання лекцій відбувалося за «одноманітними списками, які залишалися незмінними чверть століття» [26, с.78]. У дореволюційних виданнях зверталася увага й на те, що конспекти лекцій систематично вели лише окремі студенти, останні ж «списували зошити для екзамену» [49, с.165]. Міністерство народної освіти здійснювало суворий контроль за систематичним відвідуванням студентами лекцій в університеті. Студент, який згідно інформації викладачів, часто був відсутнім на лекціях без поважних причин, не допускався до курсових і підсумкових іспитів.

Зміст лекцій, їх глибина, науковий і методичний рівень викладання навчального матеріалу визначались професійно-педагогічними якостями викладача, його ставленням до предмету. Згідно відгуків сучасників-студентів, всі університетські викладачі поділялись на три категорії – видатних лекторів, середніх і незадовільних [16, с.69-70]. Однак саме видатні лектори, забезпечували якість навчального процесу в університетах, визначали рівень фундаментальної та загально-педагогічної підготовки вчителів. Наприклад, в університеті св. Володимира глибоким науковим і методичним рівнем відзначались лекції заслуженого ординарного професора С. Гогоцького, який читав загальний курс психології з елементами педагогіки [4, арк.2].

Між тим, переважна більшість лекцій університетських професорів не відзначалась «глибиною змісту», достатнім теоретичним рівнем, а тому з них лекцій, як свідчать сучасники, «позитивних знань студенти виносили мало» [48, с.122]. Здебільшого вони більше відповідали рівню середніх класичних навчальних закладів. Наприклад, лекції професора філософії університету св. Володимира О. Новицького були зрозумілі навіть учням гімназії [48, с.115]. На популярному рівні читалися практично усі лекції в Львівському університеті. Їх тематика була переважно пізнавально-прикладною [32, с.103].

Загалом значна частина лекційних університетських курсів не мала наукового спрямування і містила лише фрагментарні уявлення викладача про предмет. Ось чому, на думку М. Пирогова, одна з причин негативного ставлення студентів до багатьох університетських викладачів саме і полягала в тому, що вони часто не вірили своєму вчителю, або не були впевнені в глибині його знань та щирості наукових переконань. «Новому поколінню наших професорів, – писав М. Пирогов, – потрібно добре зрозуміти

значення авторитета в науці та його необхідність для студентів» [36, с.387]. Підкреслюючи важливе значення для університетської системи навчання поряд з евристичними методами лекційного методу викладання, він обґрунтував два методичні різновиди читання лекцій в університеті, кожна з яких повинна сприяти тому, щоб «розум слухачів на лекціях був у постійній роботі: по-перше, коли викладач пояснює нові наукові істини, ще не опубліковані чи одному йому відомі та ним одним добуті, по-друге, коли викладач має особливий хист слова» [36, с.139].

Наполягаючи на поважному ставленні викладачів під час лекцій до студентської аудиторії, М. Пирогов сформулював низку важливих умов успішності лекційного університетського навчання. Важливо, щоб взаємовідносини викладачів і студентів були проникнуті гуманізмом у зв'язку з спільною метою – бути людиною. До особи викладача М. Пирогов висував високі моральні вимоги. За переконанням вченого-педагога, він повинен вірити в людину, в освітню силу науки, нести відповідальність за результати навчання. В «Листах із Гейдельбергу» читаємо: «Хай вчиться тільки той, хто хоче вчитись – це його справа. Але хто хоче у мене вчитись, той повинен чому-небудь навчитися – це моя справа – так повинен думати кожний совісний викладач» [36, с.397].

Широко застосовуючи лекційний метод навчання, кращі професори і доценти університетів України посилювали науково-педагогічні вимоги до лекції, замислювалися над питаннями удосконалення організації розумової діяльності студентів і активізації їх мислення за допомогою дидактичних засобів розвитку уваги і подолання пасивності слухачів. Професор Харківського університету Х. Роммель у праці «Дидактика і методика» підкреслював, що лекція тільки тоді буде корисною, коли даватиме студентам нові відомості і формуватиме у них пізнавальний інтерес, прагнення до самостійного оволодіння знаннями [37, с.4]. У звіті за 1834–1835 навчальний рік професор М. Протопопов вказував на те, що викладач повинен добре готуватися до кожної лекції і вільно володіти її матеріалом. «При вільному викладанні своєчасно підготовлених предметів або статей, – підкреслював він, – слухачі більше захоплюються і охоче беруть участь у міркуваннях свого викладача, від чого лекція перетворюється, так би мовити, на духовну гімнастику розуму. Внаслідок цього способу набуте знання не буде справою простої пам'яті, але вдосконалим метаморфозом самого розуму» [13, арк.163зв.].

Водночас університетські викладачі з метою активізації пізнавальної діяльності студентів, розвитку у них позитивного ставлення до навчання, самостійності мислення рекомендували у ході лекцій проводити «короткі диспути», «діалоги», практикували впровадження «елементів бесіди», «задавання питань». Професори П. Гулак-Артемівський, М. Архангельський у зазначеному звіті акцентували увагу на дидактичній ефективності вільного, емоційного викладу лекційного матеріалу, вміння педагога з допомогою використання елементів усної бесіди та задавання питань

активізувати розумову діяльність слухачів, зробити їх безпосередніми учасниками навчального процесу [13, арк.120]

Помітне місце належало класичним університетом України і в організації публічних лекцій. У 1863 р. Рада університету св. Володимира звернулася до міністерства народної освіти з проханням дозволити безкоштовні публічні лекції [2, арк.5]. У поданій міністру доповідній записці ректор вказував, що «потреба» університетської освіти не обмежується лише одними студентами, а починає проникати в усі верстви суспільства. Лекції для студентів, обмежені рамками навчальної програми через «стислість викладу і суворий науковий характер не можуть задовольнити публіку, не підготовлену до систематичного викладу науки. Тому необхідно відкрити публічні лекції для сторонніх осіб з предметів, найбільш цікавих і для публіки, в доступній для кожного формі. В результаті цього університет не тільки міг би зміцнити свої стосунки з суспільством, але й розширив би своє педагогічне значення, шляхом сприяння поширенню народної освіти». Незважаючи на те, що відкриття університетських публічних курсів у 1864 р. хоч і було невчасним, проте архівні матеріали свідчать, що наприкінці XIX – початку XX ст. професори Київського університету влаштовували публічні лекції за власною ініціативою та з ініціативи наукових товариств. Так, у звіті історико-філологічного факультету за 1904 рік вказувалося, що в цей період з публічними лекціями виступили професори університету В. Голубовський, М. Довнар-Запольський, В. Перетц. Публічні лекції, присвячені предметам відповідних кафедр, були проведені професорами в серії читань, влаштованих історичним товариством Нестора-літописця [5, арк.3-7зв.].

Крім активного використання лекцій у педагогічному процесі та у просвітницькій діяльності, поглибленні їх змісту та дидактичних вимог до них, класичними університетами України у XIX ст. було вироблено і впроваджено такі нові організаційні форми навчальної роботи, як: практичні і семінарські заняття, просемінарії, колоквиуми, спецсемінари, спецкурси, репетиції і співбесіди. Зазначені форми організації навчального процесу надавали йому педагогічної спрямованості.

Вивчення історико-педагогічної літератури дає підстави для висновку про те, що кращі педагогічні університетів України у XIX – на початку XX ст. творчо підходили до питання вибору і застосування організаційних форм і методів викладання. Вони вважали, що кожен із методів не може бути «універсальним» і повинен використовуватися в комплексі з іншими. Викладачі університетів наполегливо боролися за вдосконалення науково обґрунтованої педагогічної системи навчання у вищих навчальних закладах, утвердження в них курсової системи, яка з врахуванням історико-педагогічного досвіду виявилася найдоцільнішою.

Важливою формою самостійного, поглибленого вивчення природничих та гуманітарних дисциплін в університетах підросійської України у процесі становлення вищої вітчизняної педагогічної освіти стали практичні заняття. Ординарний професор

університету св. Володимира В. Іконников вказував на те, що практичні заняття з різних предметів, які викладались в університетах, вирости саме «на університетському ґрунті» [10, арк.1]. Згідно циркулярів і розпоряджень міністерства освіти студенти зобов'язані були брати участь у практичних заняттях, значення полягало у «вивченні тієї ж самої теорії науки, якій присвячені і лекції, але шляхом власної роботи розуму студента» [49, с.166]. Предметом практичних занять було «вивчення та аналіз кращих наукових праць з відповідних галузей наукових знань» [25, с.19].

Щоправда, у першій половині XIX ст. практичні заняття в університетах України ще не мали регулярного характеру. Проте практичні заняття на історико-філологічному факультеті Харківського університету були організовані вже у перші роки створення вищого навчального закладу. Як засвідчують історико-педагогічні видання, вони були проведені різними викладачами із «застосуванням наукових прийомів та методів» [45, с.81]. Зокрема, практичні заняття з педагогіки полягали в читанні студентами 3 та 4 курсів педагогічних лекцій. При виборі змісту лекцій професор М. Лавровський ознайомлював студентів з кращими методами та засобами викладання, переважно в нижчих і середніх навчальних закладах, враховуючи досягнення сучасної педагогіки. З цією ж метою студенти 4-х курсів виконували різні письмові вправи, в процесі яких розглядалися і обговорювалися важливі, а нерідко і дискусійні дидактичні питання [28, с.86].

В якості різновиду практичних занять в університетах України у XIX ст. виникає гнучка семінарська форма організації навчання. Семінар (від лат. – зетіпагіт), означає розсадник. Семінари як один із видів групових занять використовувалися для трактування текстів й першоджерел з гуманітарних наук західноєвропейськими університетами вже з XVII ст. В Україні вони з'явилися, лише в XIX ст. разом з відкриттям Харківського та Київського університетів. Поступово семінарські заняття набули практичного характеру. За своєю сутністю це були наукові школи того чи іншого вченого, під керівництвом якого відбувалося вивчення та дослідження проблем певної науки. Згодом формується загальноприйнята форма семінару: викладач повідомляє про тему заняття, проводить підготовчу роботу та обговорює зі студентами їх доповіді. Сформувалося два напрямки методики проведення семінарського заняття – демократичний, який передбачає активність студентів і авторитарний, за якого викладач сам визначає напрям діяльності тих, хто навчається [23, с.59]. Наприклад, у 1811-1816 рр. в Харківському університеті та педінституті працювали педагогічний і філологічний семінари, які вів професор Х. Роммель. За його свідченням, вони сприяли виробленню у студентів практичних і методичних навичок, пов'язаних з їх майбутньою учительською діяльністю [40, с.15]. В їх роботі, як правило, брали участь студенти старших курсів, які самостійно готували реферати, різноманітні письмові роботи, знайомилися зі статтями педагогічного змісту, що друкувалися на сторінках педагогіч-

ної преси. Діяльність цих семінарів було поновлено у 1835 р. з ініціативи професора А. Валицького. Слід зазначити також, що досить активно працював у 50-ті роки педагогічний семінар під керівництвом професора М. Лавровського [39, с.295].

У другій половині XIX ст. у зв'язку з розвитком університетської педагогічної освіти в Росії гостро постало питання про місце і значення лекцій та практичних занять у навчальному процесі. Частина університетських викладачів виступила з критикою існуючої системи викладання, в якій лекція займала провідне положення. Зокрема, професор Санкт-Петербурзького університету В. Григор'єв стверджував, що лекцію потрібно усунути з академічної чи університетської системи навчання. Адже, на його думку, студенту, який починає вивчення науки, ця праця нагадує працю писаря, який бездумно переписує чужий твір [22, с.14].

Заперечуючи роль лекції як найважливішої форми педагогічного процесу в університеті, він вважав, що основою навчання у вищій школі повинна бути самоосвіта. Важливі питання, пов'язані з необхідністю реформування університетського викладання, висвітлювались на сторінках журналу міністерства народної освіти. Зокрема, в одній з статей, вказувалося на те, що читання лекцій було позитивною необхідністю лише на початку XIX століття, коли були відсутні підручники і навчальна література, а студент для отримання знань не мав «іншого джерела, крім лекцій свого професора» [20, с.1]. В умовах швидкого розвитку науки лекції професора представляють собою лише «загальний огляд» стану сучасної навчальної та наукової літератури і тим самим не відповідають меті університетського викладання. Тому більш раціональним є видання лекційних курсів. На думку автора, замість читання лекцій професорам краще здійснювати безпосереднє керівництво науковими заняттями студентів, на яких вони могли б пояснювати, інтерпретувати зміст та основні ідеї власних лекційних курсів та посібників [20, с.11]. Відомий вчений і педагог М. Пирогов, захищаючи ідею розвитку самостійності студентів, також наголошував на необхідності обмежувати кількість лекцій в університетському навчанні і частіше їх поєднувати з практичними заняттями [36, с.141].

У другій половині XIX ст. українські університети, скориставшись статутом 1863 р., збільшили кількість практичних занять. У щорічних звітах міністра народної освіти про стан галузі спеціально повідомлялося про організацію практичних занять і семінарів на різних факультетах [15, с.15-16]. У 1870 р. було, зокрема, запроваджено семінари на історико-філологічному факультеті Харківського університету. У зв'язку з великою кількістю студентів і неможливістю забезпечення практичних занять викладачами та приміщеннями, організація семінарів на юридичному факультеті була поставлена дещо гірше [47, с.170].

В Новоросійському університеті з другої половини XIX ст. було започатковано проведення практичних занять зі слов'янської філології та загальної історії [31, с.8]. В одному із офіційних звітів цього закладу за 1871/72 навчальний рік підкреслювалося: «На фізико-

математичному факультеті практичні заняття студентів є необхідною умовою серйозного вивчення науки. При вивченні математики та механіки вони полягали переважно у вирішенні завдань, що мали відношення до викладеної теорії та творах студентів, мета яких полягала в ознайомленні з прийомами наукових досліджень» [31, с.9].

Важливою рисою практичних занять з математичних та історичних дисциплін, які викладались у класичних університетах України в другій половині XIX ст. було поглиблення їх змісту та посилення педагогічної спрямованості. Як засвідчують архівні матеріали, під час проведення практичних занять в університеті св. Володимира у зазначений період університетські викладачі приділяли особливу увагу питанням розумового та морального розвитку своїх вихованців, виявленню у них педагогічних здібностей [1, арк.79зв.]. Так, на семінарських заняттях з історії професор О. Ставровський, наприклад, аналізував зі студентами ті «педагогічні засоби та особливості, які обумовлюють успішне викладання історії» [1, арк.77].

В другій половині XIX ст. в класичних університетах України виникає така нова форма практичних занять як колоквиуми. У вивчених нами архівних матеріалах вказується на те, що колоквиуми, зокрема, проводились для майбутніх вчителів на історико-філологічному факультеті з метою обговорення педагогічних творів студентів. Одним з керівників такого педагогічного колоквиуму наприкінці 60-х – початку 70-х рр. XIX ст. був професор С. Гогоцький [7, арк.71].

Практичні заняття в університетах з природничих наук проводили переважно у кабінетах та лабораторіях. Бурхливий розвиток природничих наук у XIX ст. вимагав пошуку таких форм навчальної діяльності, які б істотно пов'язували наукову теорію з практикою, залучали студентів до самостійних пошуків та досліджень. Саме тому у класичних університетах України запроваджуються лабораторні заняття. Наприклад, у 1870/71 навчальному році у хімічній лабораторії університету св. Володимира при виконанні практичних вправ з органічної хімії та з «якісного хімічного аналізу» працювало 33 студенти. У мінералогічному кабінеті під час практичних занять приймало участь 40 чол. За свідченням вченої ради університету, результати цих практичних занять були задовільними [31, с.21].

Проведення лабораторних занять з фізики започаткував у 1875 р. професор М. Авенаріус, який вважається основоположником експериментальної фізики в Україні. Студенти Київського університету одночасно зі слуханням лекцій самостійно проводили фізичні експерименти в спеціально обладнаних приміщеннях [23, с.59-60]. Лабораторні заняття як активна форма самостійної роботи студентів сприяли якісно новим змінам у розвитку організаційних форм навчання, відкривши широкі можливості для активізації пізнавальної діяльності студентів.

Практичні семінари і наукові лабораторії діяли також у Львівському та Чернівецькому університеті. Однак стан оснащення лабораторій був незадовільним [32, с.115].

Потрібно зазначити, що у 80-х роках XIX ст. було досягнуто обов'язкового включення практичних та семінарських занять до програм викладання всіх факультетів університетів Російської імперії, що було прогресивним явищем в організації навчального процесу. Участь студентів в роботі семінару вважалася не менш важливою, ніж відвідування лекцій [38, с.15].

Професор Харківського університету В. Бузескул вказував, в 1884 р. практичні заняття «посіли чільне місце в системі викладання: вони отримали подальший розвиток і стали одним із головних засобів засвоєння навчальних предметів та знайомства з методами і прийомами викладання» [19, с.47]. В якості особливої навчально-допоміжної установи для організації навчального процесу в університеті на історико-філологічному факультеті було відкрито кабінет практичних занять [35, с.131-139].

У Новоросійському університеті наприкінці XIX – на початку XX ст. семінарські заняття проводились з логіки, класичної філософії, руської мови та словесності, руської історії [45, с.81].

Однією з особливостей педагогічного процесу в університеті св. Володимира на початку XX ст. стало посилення уваги історико-філологічного факультету до практичних занять з психолого-педагогічних дисциплін. Аналіз архівних джерел свідчить про відкриття у 1903 р. на факультеті психологічного семінару під керівництвом професора В. Челоганова. В його роботі брали участь 11 студентів [5, арк.7]. Високим науково-педагогічним рівнем відзначались практичні заняття з психології, які вів на початку XX ст. у Київському університеті приват-доцент В. Зеньковський. На цих заняттях студенти виступали з рефератами із психологічних проблем навчального процесу [8, арк.89].

На межі XIX–XX ст. в університеті св. Володимира у навчальний процес було впроваджено таку особливу форму семінарських занять як просемінарії. Професорські семінарії були невід'ємною частиною здобуття фахового рівня студентами і важливою формою науково-педагогічного досвіду. Зокрема, ординарний професор російської історії М. Довнар-Запольський на початку XX ст. вів просемінарії, присвячений вивченню спільно зі студентами юридичних пам'яток московського періоду. У навчальному плані історико-філологічного факультету для нього було виділено 2 години на тиждень [3, арк.87зв.]. Професор І. Кулаківський запровадив на факультеті просемінарії з латинської мови [3, арк.92зв.].

До педагогічно ефективних форм навчальної роботи, які розробляли і використовували університетські викладачі протягом XIX – початку XX ст., слід віднести також репетиції і співбесіди. Їх головна мета полягала в активізації та контролі за навчальною діяльністю студентів, посиленні їх самостійної роботи на протязі всього навчального року, а не лише напередодні екзаменів та заліків. З середини 30-х рр. XIX століття репетиції та співбесіди було внесено до розкладу занять в університетах підросійської України. Як свідчить звіт університету св. Володимира за 1835 р., в цей період кожного тижня університетськими викладачами проводились «вибіркові і

короткотермінові» репетиції. Так звані «головні і загальні» репетиції були проведені ними в кінці навчального року [41, с.38].

У Харківському університеті репетиції проводились у вигляді діалогу між викладачами і студентами щотижнево і «по третинах року». Щотижневі репетиції проводили студенти-кандидати або ад'юнкти і магістри, «по третинах року» – ті викладачі і професори, які читали теоретичні курси. На репетиціях перевірялися конспекти студентів, засвоєння ними однієї або кількох тем теоретичних курсів, забезпеченість їх літературою та знаннями рекомендованої літератури, відвідування студентами бібліотеки [12, арк.34].

Важливе місце в активізації навчальної діяльності студентів університетів в імперську добу займали співбесіди, мета яких полягала в тому, щоб «привчати студентів до вільного викладу думки». На початку XIX ст. вони як і репетиції, що проводились у Харківському університеті, мали епізодичний характер. З 1835 р., коли ректор університету професор І. Кронеберг склав «Проект про вчені співбесіди між студентами та викладачами», співбесіди отримали відповідний педагогічний статус і стали систематичними. У порівнянні з репетиціями вони носили більш комплексний характер, проводилися один-два рази на місяць протягом 2–4-х академічних годин, як правило у «сократичній формі». Їх проведення було обов'язковим не тільки для всіх професорів, але і навіть для ректора університету.

Звіти викладачів за 1835–1849 рр., засвідчують, що під час співбесід студенти виступали з аналітичними повідомленнями про новини педагогічної та спеціальної літератури, читали і обговорювали свої реферати і рецензії на різні роботи, висловлювали свої побажання щодо організації та змісту навчальних занять. Співбесіди допомагали викладачам вивчати інтереси, здібності, індивідуальні особливості студентів. Репетиції, які розглядалися класичними університетами України як один із дійових засобів об'єктивного контролю за успішністю студентів, впроваджувалися у навчальний процес до 1849 р. і були відновлені лише після прийняття університетського статуту 1863 р.

Водночас в університетах України почали використовувати спеціальні форми організації навчання для підготовки майбутніх учителів середніх шкіл.

Крім педагогічних семінарів, які організовувалися у Харківському університеті та педагогічному інституті з 1812 р., в них була запроваджена активна педагогічна практика протягом 3-4 тижнів (з 1808 р.), а також написання студентами конкурсних науково-методичних праць на педагогічні теми. Привертає увагу те, що загально-педагогічна підготовка майбутніх викладачів вищих навчальних закладів і гімназій істотно відрізнялася від підготовки майбутніх учителів середніх шкіл. Перша була значно глибшою. Кожного студента, що готувався до викладацької діяльності, прикріплювали до професора-наставника, який допомагав у складанні індивідуального плану навчання, контролював хід його виконання та надавав консультації. Студенти читали науково-методичну лі-

трату не тільки за обраною спеціальністю, а й педагогічні періодичні видання, вели конспекти «власних роздумів» про вибраний предмет та вивчену літературу, а також готували конспекти для свого майбутнього викладання. Майбутні викладачі читали лекції на молодших курсах, проводили співбесіди, консультації, репетиції, виконували обов'язки помічників професорів [41, с.34].

Важливою проблемою вітчизняної університетської педагогічної освіти було вдосконалення системи екзаменаційного контролю знань. Протягом XIX ст. в класичних університетах України використовувались два типи іспитів: напівкурсів та державні іспити, що знижувало мотивацію студентів до поглибленого вивчення «рекомендованих предметів». За статутом 1884 р. такі екзамени відбувалися в «особливих державних комісіях», які при оцінці знань студентів керувались навчальними програмами, затвердженими міністром народної освіти та попечителем [14, арк.1]. Наприкінці XIX – початку XX ст. Харківський, Київський та Новоросійський університети здійснили перехід від курсової до предметної системи викладання, що були унормовані «Правилами про зарахування півріч та про іспити», які були затвердженні наказом міністра народної освіти від 12 липня 1907 р. [45, с.242-243]. Вони приурочувалися не до півріч, а до закінчення вивчення того чи іншого предмету. Студенти, які готували себе до викладацької діяльності в гімназіях і прогімназіях, крім публічних екзаменів, складали «особливий спеціальний іспит» [46, с.133], захистити на колоквіумі наукову працю на задану тему та читати декілька пробних лекцій у гімназії [34, с.112].

Важливою особливістю педагогічного процесу в університетах України було те, що в його предметне поле поступово впроваджувались провідні дидактичні принципи вищої школи: принципи науковості, доступності навчання, зв'язку теорії з практикою та унаочнення, свідомості і активності засвоєння навчального матеріалу, виховуючого характеру навчання та інші. Так, міністерство народної освіти у своїй експертній оцінці лекціям, прочитаних професором історії Харківського університету Г. Цехановецьким, зазначало, що вони не тільки були позбавлені «будь-якої тенденційності та догматизму», а навпаки відзначались «суворою об'єктивністю і самостійним аналізом викладених теорій» [16, с.242].

Для посилення науково-пізнавального рівня навчального процесу професори історико-філологічного факультету Новоросійського університету під час читання лекцій використовували найменшу можливість для того, щоб привернути увагу студентів до важливих питань науки і з допомогою «різних вказівок та рекомендацій сприяли більш ґрунтовному ознайомленню студентів з літературою предмету» [30, с.8]. Саме новизною поглядів, науковою доказовістю вабили до себе блискучі лекції відомого вченого та педагога І. Мечнікова [29, с.13]. В полі зору університетських педагогів знаходились й інші важливі принципи дидактики вищої освіти.

Отже, у системі відбулися еволюційні зміни у змісті, формах та методах педагогічного процесу університетської освіти України

у період XIX – початку XX ст. Трансформація змісту вітчизняної університетської педагогічної освіти імперської доби здійснювалась шляхом коригування навчальних програм і планів, внесення змін у структуру обов'язкових і рекомендованих предметів, зростанням питомої ваги філософських й психолого-педагогічних дисциплін у професійній підготовці вчителів університетського типу. Університетська педагогічна освіта у XIX – початку XX ст. пройшла еволюційний шлях від засвоєння студентами універсальних загальнонаукових знань до поєднання та одночасного поглиблення фундаментальної і загальнопедагогічної підготовки майбутніх вчителів.

Процеси становлення та розвитку університетської педагогічної освіти в Україні у зазначений період органічно пов'язані з удосконаленням традиційних та розробкою і впровадженням нових ефективних форм та методів університетського викладання. Лекції були основною формою педагогічного процесу, проте зазнали певних еволюційних змін, пов'язаних із поглибленням наукового та методичного рівня, впровадженням у їх зміст основних принципів дидактики, виникненням різновидів університетських лекцій.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів України у Києві. – Ф. 707. – Оп. 24. – Спр. 322.
2. Там само. – Ф. 707. – Оп. 29. – Спр. 268.
3. Там само. – Ф. 707. – Оп. 162. – Спр. 39.
4. Державний архів м. Києва. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 214.
5. Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 322.
6. Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 782.
7. Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 889.
8. Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. Спр. 894.
9. Там само. – Ф. 16. – Оп. 465. – Спр. 912.
10. Інститут рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.І. Вернадського). – Ф. 46. – Спр. 46.
11. Російський державний історичний архів. – Ф. 733. – Оп. 49. – Спр. 944.
12. Там само. – Ф. 733. – Оп. 49. – Спр. 1055.
13. Там само. – Ф. 733. – Оп. 95. – Спр. 654.
14. Там само. – Ф. 733. – Оп. 153. – Спр. 125.
15. Там само. – Ф. 733. – Оп. 345. – Спр. 59.
16. Багалей Д.И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д.И. Багалей, Н.В. Сумцов В.П. Бузескул. – Х., 1906.
17. Барна М. Філософсько-педагогічна підготовка вчителів у Львівському університеті (1867–1939 рр.) / М. Барна // Рідна школа. – 1996. – № 9.
18. Бубнов Н. Учебные правила и программы историко-филологического факультета Императорского университета св. Владимира. – К., 1911.
19. Бузескул В. История Харьковского университета при действии Устава 1884 г. (с 1884 по 1905 г.) / В. Бузескул. – Х., 1905.
20. Варадинов Н. Необходимость реформ в нашем университетском преподавании / Н. Варадинов // ЖМНП. – 1870. – Ч. 160.
21. Владимирский-Буданов М.В. Исторический очерк первого пятидесятилетия университета / М.В. Владимирский-Буданов // Юбилейный акт

- Императорского университета св. Владимира 8 сентября 1884 года. – К., 1885.
22. Григорьев В. Устранение чтения лекций в академической и университетской системе преподавания наук / В. Григорьев. – СПб., 1881.
  23. Гунда Г.В. Організаційні форми навчання вищої школи в Україні в контексті їх розвитку (XVII – XIX ст.) / Г.В. Гунда // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. – К., 1997. – Вип. 8.
  24. Донесение министра о прекращении чтения лекций по философии в университетах // Киевлянин. – 1884. – 21 августа.
  25. Загурский А.Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского университета / А.Н. Загурский. – Х, 1906.
  26. Эймонтова Р.Г. Русские университеты на грани двух эпох / Р.Г. Эймонтова. – М., 1985.
  27. Иконников В. Русские университеты в связи с ходом общественного развития / В. Иконников // Вестник Европы. – 1876. – Т. VI.
  28. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. 1805–1905 / под. ред. М.Г. Халанского и Д.И. Багаля. – Х, 1908.
  29. Історія Одеського університету (1865–2000). – Одеса, 2000.
  30. Краткий отчет о состоянии и действии Императорского Новороссийского университета в 1871/72 академическом году. – Б.м. и г.и.
  31. Краткий отчет университета св. Владимира за 1870–71 учебный год. – К., 1871.
  32. Курляк І.Є. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття). Історико-педагогічний аспект / І.Є. Курляк. – Тернопіль, 2000.
  33. Маркевич А.И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета / А.И. Маркевич. – Одесса, 1890.
  34. Никонов П. Университетские реформы в России / П. Никонов // Вестник права. – 1901. – № 10.
  35. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1915 год. / сост. В.Н. Мочульский. – Одесса, 1916.
  36. Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / Н.И. Пирогов. – М., 1985.
  37. Попова А.Д. Шляхи і форми педагогічної підготовки майбутніх учителів у вузах Харкова в XIX ст. / А.Д. Попова, В.А. Гошовська // Шляхи підвищення ефективності навчально-виховного процесу в школі та педагогічному вузі. – Х. : ХДПУ, 1994. – Ч. III.
  38. Правила для студентов и сторонних слушателей. – СПб., 1885.
  39. Розвиток народної освіти і педагогічної науки на Харківщині / за ред. І.Ф. Прокопенка. – Х., 1992.
  40. Роммель Х.П. Пять лет из истории Харьковского университета: (Воспоминания о своем времени, о Харьковском университете) / Х.П. Роммель. – Х., 1868.
  41. Троцко Г.В. Професійно-педагогічна підготовка студентів до виховної роботи в школі / Г.В. Троцко. – Х., 1995.
  42. Университет св. Владимира в царствование императора Александра III. 1881–1894. – К., 1900.
  43. Учебные планы историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета и правила к ним. – Х., 1906.
  44. Учебные планы историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета и правила к ним. – Х., 1914.
  45. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905 гг.) / под ред. Д.И. Багаля, И.П. Осипова. – Х., 1911.

46. Халанский М.Г. Опыт истории историко-филологического факультета Императорского Харьковского университета (1805–1905) / М.Г. Халанский. – Х., 1908.
47. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. – Х., 2004.
48. Шульгин В. История университета св. Владимира (1834–1839) / В. Шульгин. – СПб., 1860.
49. Юбилейный акт Императорского университета св. Владимира. – К., 1885.
50. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). / под ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д.И. Багалея. – Х., 1908.

In the article the evolution of pedagogical process is traced in the Ukrainian universities in XIX – at the beginning of XX, basic forms and methods of the university teaching are analysed.

Key words: *university pedagogical education, studies, lectures, on-line tutorials.*

Отримано: 15.10.2011

УДК 378(477)«18/19»

Е. М. Мельник

СТАНОВИЩЕ ВИЩОЇ ШКОЛИ В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ (1917-1921 рр.)

У статті висвітлено становище вищої школи в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., з'ясовано роль прогресивних, національно-свідомих вчених у її функціонуванні.

Ключові слова: *вища школа, викладачі, студенти, наукова діяльність тощо.*

Наприкінці XIX – на початку XX ст. реакційна, антинародна політика царського уряду Росії в галузі освіти призвела до незадовільного стану вищої школи в Україні.

Проблема становища вищої школи в Україні напередодні національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. привертала увагу значної кількості дослідників [1], проте і сьогодні залишається чимало невідомих, нез'ясованих моментів. Виходячи з цього, автор поставив за мету з'ясувати, як в умовах царської Росії, коли внутрішнє життя вищої школи було пройняте духом войовничого шовінізму, а царський уряд здійснював політику русифікації українського народу, прогресивні, національно-свідомі вчені зуміли розвивати науку, готувати кадри національної інтелігенції, значна частина якої йшла на службу українському народові.

На початок 1917 р. на всій території України, що входила до складу Російської імперії, діяли 27 вищих навчальних закладів, в яких навчалось 35,2 тис. студентів. Це три університети (у Харкові, Києві, Одесі), три технічних інститути (Київський політехнічний інститут, Технологічний інститут у Харкові та Катеринославський гірничий інститут), Харківський ветеринарний інститут, Київський